

Ks. Marek STAROWIEYSKI

OMÓWIENIA

1. *Corpus Nazianzenum* w serii *Corpus Christianorum, Series Graeca*

Od czasu rozpoczęcia prac nad wydaniem dzieł Grzegorza z Nazjanzu przez PAU minął ponad wiek. Jeżeli polscy uczeni nie zdołali wydać ani jednego tomu Grzegorza, o tyle na ich wynikach opierają się prace obecnych wydawców pism Grzegorza: teologów, filologów i orientalistów. Tak więc P. Galey wydał *Listy* Grzegorza w serii Uniwersytetów Francuskich Belles Lettres (1-2, 1964-1967), J. Mossay w *Sources Chrétiennes* wydał mowy i listy teologiczne Grzegorza, R. Palla wydają jego poezje (*Poeti Cristiani*, ETS Pisa; dotychczas opublikowano *Carm.* 1,2,10 oraz 2,2,6), itd. Wszystko to jednak są wydania cząstkowe lub poszczególnych utworów z ogromnej twórczości Grzegorza z Nazjanzu.

Rozpoczęcie wydawania dzieł Grzegorza w ramach międzynarodowego projektu publikacji jego dzieł w serii "Corpus Christianorum, Series Graeca" przez wydawnictwo Brepols w Tourhout w Belgii stanowi nowy etap tych inicjatyw. Jednak seria ta ma swoją specyfikę: przeważają w niej przekłady orientalne dzieł wielkiego teologa z Kapadocji.

Takie postawienie sprawy ma jednak swoje uzasadnienie. Ośrodek belgijski, szczególnie Uniwersytet Katolicki w Louvain, który wydaje pisma Grzegorza, ma długą tradycję studiów orientalistycznych, sięgająca połowy XIX w. Ją to przejęły powstałe z niego Uniwersytet Katolicki w Leuven i Uniwersytet Katolicki w Louvain-la-Neuve, które stanowią bardzo silne ośrodki orientalizmu chrześcijańskiego. Tu przecież jest wydawana najważniejsza seria chrześcijańskich pisarzy orientalnych "Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium". Nie dziwimy się więc, że właśnie w Belgii zwrócono uwagę na wartość przekładów dzieł Grzegorza z Nazjanzu. Grzegorz bowiem był najbardziej popularnym spośród wszystkich pisarzy epoki patrystycznej, że już w V-VI w. powstał przekład armeński niektórych przynajmniej spośród jego dzieł.

Wydawanie pism Grzegorza odbywa się pod kierownictwem zespołu znakomitych znawców pism Grzegorza: B. Coulie, J. Mossay i G. Sicherla. W serii: "Corpus Christianorum, Series Graeca, Corpus Nazianzenum" ukazało się już dwanaście tomów, które można podzielić na następujące grupy:

Przekład arabski jest stosunkowo późny (X w.). W serii arabskiej wydano następujące mowy:

Przekład mowy XXI (arabskiej 20); wydania dokonał J. Grand'Henry, CCGr 34, Corpus Nazianzenum 4, Versio Arabica I, 1966, ss. XXIV+115. Tekst wydano z przekładem francuskim, ale bez indeksów.

Przekład mów I, XLV, XLIV (arabskich 9, 10, 11); wydał L. Tuerlinckx, CCGr 43, Corpus Nazianzenum 10, 2001, ss. XLIII+295, z przekładem francuskim, bez indeksów.

Ponadto w tomie CCGr 20, Corpus Nazianzenum 1, 1988 J. Grand'Henry wydał mowę 24 (ss. 1978-295) z przekładem francuskim.

W serii armeńskiej wydano następujące mowy:

Mowy II, XII, IX, wydał B. Coulie, CCGr 28, Corpus Nazianzenum 3, Versio Armeniaca I, CCGr 28, Corpus Nazianzenum III, 1994, ss. XLIX+232 bez przekładu, natomiast z indeksami.

Mowy IV i V, wydała A. Sirinian, CCGr 37, Corpus Nazianzenum 6, Versio Armeniaca II, 1999, ss. XXXIX+384, bez przekładu, indeksy B. Coulie.

Mowy XXI, VII, VIII, wydali B. Coulie i A. Sirinian, CCGr 38, Corpus Nazianzenum 8, Versio Armeniaca III, 1999, ss. XVI+270, bez przekładu, indeksy B. Coulie.

W serii gruzińskiej, wydano przekłady pism Grzegorza, których autorami byli wielcy tłumacze gruzińscy jak Efreim Mcire czy Eutymiusz Hagioryta; są tam następujące mowy:

Mowy I, XLV, XLIV, XLI, wydał zespół uczonych gruzińskich pod kierownictwem H. Mertreveli, ze wstępem H. Mertreveli i E. Tcheladze, CCGr 36, Corpus Nazianzenum 5, Versio Iberica I, 1998.

Mowy XV, XXIV, XIX; wydał zespół uczonych gruzińskich pod kierownictwem H. Mertreveli, CCGr 42, Corpus Nazianzenum 9, Versio Iberica II, 2000, ss. X-223, bez przekładów i bez indeksów.

Mowa XXXVIII; wydał zespół uczonych gruzińskich pod kierownictwem H. Mertreveli, CCGr 45, Corpus Nazianzenum 12, Versio Iberica III, ss. XIII+219, bez przekładów i bez indeksów.

Dodać tu należy repertorium rękopisów wersji gruzińskiej opracowany przez T. Bregadze w CCGr 20, Corpus Nazianzenum 1, 1988, ss. 19-126.

Otrzymaliśmy więc przekłady następujących mów Grzegorza z Nazjanzu:

- I - Iber., vol. 36/5; Arab., vol. 43/10.
- II- Armen., vol. 28/3.
- IV- Armen., vol. 37/6.
- V- Armen., vol. 37/6.
- VII- Armen., vol. 38/7.
- VIII- Armen., vol. 38/7.
- IX- Armen., vol. 28/3.
- XII- Armen., vol. 28/3.
- XV- Iber., vol. 42/9.
- XIX- Iber. vol. 42/9.
- XXI- Arab., vol. 34/4; Armen., vol. 38/7.
- XXIV- Iber., vol. 42/9; Arab. 20/1, 198-295.
- XXXVIII- Iber., vol. 45/12.
- XLI- Iber., vol. 36/5.
- XLIV- Iber., vol. 36/5; arab., vol. 43/10.
- XLV- Iber., vol. 36/5; arab., vol. 43/10.

Jak widać z tego zestawienia, wydano zaledwie kilka przekładów mów Grzegorza w ich przekładach orientalnych. Stoimy więc dopiero na początku pracy.

Nikt nie wątpi o wartości tej pracy, są to bowiem teksty przeważnie wydawane po raz pierwszy i po ich wydaniu będzie się można przekonać, jaki wpływ miały pisma Grzegorza Teologa na literatury tych krajów. Niemniej jednak sposób wydawania budzi zastrzeżenia.

Po pierwsze. Wydawane są same teksty w językach mało znanych pośród patrologów, bez przekładu na jakikolwiek język kongresowy. Tak więc te tomy, które powinny dotrzeć do szerokiego grona specjalistów, zajmujących się pismami Grzegorza z Nazjanzu, a więc patrologów grezystów, pozostają dostępne jedynie bardzo hermetycznemu gronu orientalistów (bo nawet nie wszyscy specjaliści od języka armeńskiego znają n.p. język arabski). A przecież te przekłady orientalne mogą (choć nie wiem czy tak jest istotnie) przynieść ciekawe warianty tekstu, wyjaśnienia fragmentów niejasnych, itd. Wzorowo wydawane tomy "Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium", wszystkie są publikowane z przekładami, podobnie zresztą ma się rzecz z tomami "Patrologia Orientalis" i w ten sposób są one dostępne dla wszystkich badaczy świata późnoantycznego.

Po drugie. Tomy nie są wydawane w sposób jednolity: niektóre bez indeksów inne z indeksami.

Po trzecie. Bardzo ważne są dla patrologów i historyków literatur orientalnych dobrze zrobione wstępy oraz bibliografia.

Do tych tomów zawierających wydania mów Grzegorza z Nazjanzu dodano dwa tomu studiów dotyczących przeważnie wielkiego teologa greckiego:

CCGr 20, Corpus Nazianzenum 1: 1988, ss. 11+295: Versiones orientales, repertorium Ibericum et studia ad editionem curanda. Tom zawiera następujące, po dwóch wstępach (G. Garitte i J. Mossay) następujące prace: B. Coulie, "Testimonium fidei" de Grégoire de Nazianze en arménien, ss.1-8; T. Bregadze, Répertoire des manuscrits de la version géorgienne des Discours de Grégoire de Nazianze, ss. 19-126; M. Froment, X. Lequeux, J. Mossay, Gregorius Florellius, commentateur de Saint Grégoire de Nazianze au XVIe s., ss. 127-155; B. Coulie, Les trois récits de la tempête subie par Grégoire de Nazianze, ss. 157-170; A. de Halleux, Un nouveau témoin de la version des Discours de Grégoire de Nazianze: le ms. Damas syr.-orthod. 3/19 (olim Jérusalem, St.Marc 127), ss. 181-195; J. Grand'Henry, La version arabe du Discours 24 de Grégoire de Nazianze. Edition critique, commentaires et traduction, ss. 197-291. Tom opatrzony jest indeksem rękopisów.

Podobnie tom CCGr 41, Corpus Nazianzenum VIII, zawiera Studia Nazianzenica I, pod redakcją B. Coulie, 2000, ss. XI+290. Zawiera on następujące prace po wstępie pióra B. Coulie: J. Mosay, Extraits de l'homélie "In Magnum Athanasium" de Grégoire de Nazianze dans le cod. Taurinensis Bibl. Nat. Univ. Gr. B.VI. 41, ss. 1-14; V. Somers, La stichométrie des collections complètes des discours de Grégoire de Nazianze, ss. 15-50; C. Macé, V. Somers, Sur la beauté des livre et la contemplation du divin... Edition et traduction de quelques adscripta métriques des manuscrits de Grégoire de Nazianze, ss. 51-68; J. Nimmo Smith, The Early Scholia on the Sermons of Gregory of Nazianzus, ss. 69-147; K. Demoen, Expliquer Homère. Nicéphore de Constantinople philologue et rhéteur, ss. 147-174; C. Detienne, Grégoire de Nazianze dans la tradition syriaque, 175-184; B. Coulie, C. Macé, J. Mroz, J.L. Simonet, Un texte sur l'entrée du Christ à Jérusalem attribué à Grégoire de Nazianze en arménien, ss. 185-201 (wydanie tekstu); J. Grand'Henry, L. Tuerlinckx, La version arabe des Discours de Grégoire de Nazianze, ss. 201-226; L. Tuerlinckx, "Sur l'heure de la mort et la sortie de l'âme du corps" apocryphe arabe attribué à Grégoire de Nazianze (wydanie tekstu), ss. 227-244; B. Coulie, La traduction géorgienne du Discours 1 par Euthyme l'Hagioryte et

Ephrem de la montagne Noire, ss. 245-258; M. Matchavariani, *The Names of Christ in the Georgian Version of Gregory Nazianzen's Homily II by Euthymius the Athonite*, ss. 259-272; B. Tutorov, *Grégoire de Nazianze dans le décor monumental*, ss. 273-282. Tom zawiera indeks rękopisów.

Do tych tomów o charakterze raczej orientalnym należy dołączyć dwa tomy greckie:

Pseudo-Nonniani in IV orationes Gregorii Nazianzeni commentarii wydane przez J. Nimmo Smith, S. Brock, B. Coulie, CCGr 27, Corpus Nazianzenum 3, 1992, ss. 284 - wydanie bardzo starożytnego komentarza do mów Grzegorza z Nazianzu oraz wydanie krytyczne *Żywotu* Grzegorza z Nazianzu pióra Grzegorza Prezbitera, przez X. Lequeux, CCGr 44, Corpus Nazianzenum 11, 2001, ss. XXII+283. Autor w obszernym wstępie analizuje dane dotyczące tajemniczego Grzegorza Prezbitera. Dzieło powstało, wedle analizy Autora, po roku 543, w widelkach czasu do VI do VII wieku. Źródłami tego żywota są przede wszystkim pisma samego Grzegorza, szczególnie jego poematy autobiograficzne, ale również i inne poezje zawierające autobiograficzne elementy. Grzegorz jednak dodaje własne szczegóły, jak np. opis chrztu Grzegorza po jego pobycie w Atenach, opowiada o wpłatach na Bazyliadę, wspomina o chrzcie Maksyma dokonany przez Grzegorza, itd. Autor zmienia pewne fragmenty autobiograficzne, które nie pasują do modelu hagiograficznego w jakim przedstawia on swego bohatera, np. pomija opis strachu Grzegorza w czasie trzęsienia ziemi i inne szczegóły. Te zabiegi Grzegorza kapłana jednak logicznie pasują do jego dzieła. Nie chodzi mu bowiem o przygotowanie jeszcze jednego żywota Grzegorza Teologa; on pisze żywot świętego, jest to więc dzieło typowo hagiograficzne zbudowane na podstawie odpowiednio przereferowanego materiału zebranego ułożonego przez Grzegorza Prezbitera. To wzorowe wydanie krytyczne hagiograficznego żywota Grzegorza Teologa pióra Grzegorza Prezbitera, opatrzone przekładem francuskim, dobrym wstępem i komentarzem i indeksami oraz podające obfitą bibliografię ubogaca naszą wiedzę o recepcji Grzegorza w końcu starożytności chrześcijańskiej a zarazem daje ciekawy przykład procesu powstawania dzieła hagiograficznego.

2. Nowe tomy *Corpus Christianorum, series Graeca* dotyczące Maksyma Wyznawcy, CChrGr 39 i 40.

Druga połowa XX wieku była okresem, w którym rozwinęły się szczególnie studia nad Maksymem Wyznawcą. Ponieważ jednak wydania pism tego wielkiego teologa pozostawiały wiele do życzenia, rozpoczęto wydanie krytyczne dzieł Maksyma. To zadanie podjęli wydawcy serii *Corpus Christianorum, series Graeca*, publikowanej przez wydawnictwo Brepols w Turnhout, które wydało już uprzednio kilka tomów jego dzieł, a więc:

7, 1980. *Quaestiones ad Thalassium I, quaestiones I-LV una cum latina interpretatione Iohannis Scotti Eriugena* (C. Laga, C. Steel);

10, 1982, *Quaestiones et dubia* (J.H. Declerck);

18, 1988, *Ambigua ad Ioannem, Latina interpretatio Iohannis Scotti Eriugena* (E. Jeuneau);

22, 1990, *Quaestiones ad Thalassium II, Quaestiones LVI-LXV* (podobnie jak w tomie 7 wraz z przekładem łacińskim Jana Szkota Eriugeny, C. Laga, C. Steel);

23, 1991, *Opuscula exegetica duo. Expositio in psalmum LIX. Expositio orationis dominicae* (P. Van Deun).

Ukazały się ostatnio dwa nowe tomy dzieł Maksyma Wyznawcy lub dotyczące tego wielkiego teologa wczesnobizantyńskiego. Są to:

Vol. 40. *Maximi Confessoris Liber Asceticus*, editus a Peter Van Deun, adiectis tribus interpretationibus latinis sat antiquis editis a Steven Gysens, 2000, Turnhout, Brepols Publishers, Leuven University Press, ss. CCLXVIII+259.

Tom zawiera długi wstęp kodikologiczny, wydanie krytyczne tekstu greckiego s.4-122 oraz trzy przekłady łacińskie: anonimowy z ok. XIV wieku (ss. 145-178), przekład humanisty włoskiego, tłumacza wielu pism zarówno pisarzy klasycznych jak i patrystycznych, biskupa Tropea w Kalabrii, Petro Balbi (1399-1479), dokonany około 1475 roku (ss. 182-220; na ss. 179-181 znajduje się wstęp-dedykacja papieżowi Sykstusowi IV) oraz humanisty angielskiego, Regius Professor z Cambridge Sir John Cheke (1514-1557), z roku 1545 (ss. 221-237, na ss. 209n. znajduje się dedykacja autora królowi Henrykowi VIII). Jak widać z tych danych, tom zawiera nie tylko tekst tego ciekawego dziełka ascetycznego, które, jak stwierdza autor wstępu, stoi między apoftegmatami Ojców i erotapokriseis. *Liber asceticus*, niewielkie dziełko zawierające rozmowę pomiędzy uczniem a mistrzem na tematy dogmatyczno-ascetyczne cieszyło się i cieszy się wielkim powodzeniem, jak to widać z zestawienia licznych jego przekładów na języki europejskie.

Drugie dzieło ma zupełnie inny charakter. Zawiera ono bowiem pisma dotyczące postaci Maksyma Wyznawcy:

Vol. 39, *Scripta saeculi VII vitam Maximi Confessoris illustrantia, una cum latina interpretatione Anastasii Bibliothecarii*, ediderunt Pauline Allen et Brownen Neil, 1999, Turnhout, Brepols Publishers, Leuven, University Press, ss. XLIX (w tym trzy mapy) +250.

Tom zawiera dokumenty związane w szczególny sposób z procesem i wygnaniem Maksyma. Są to następujące teksty:

1. *Relatio Motionis* (CPG 7736),
2. *Disputatio inter Maximum et Theodosium Caesareae Bithyniae* (CGP 7735),
3. *Epistola Maximi ad Anastasium monachum, discipulum suum* (CPG 7701),
4. *Epistola Anastasii ad monachos Calaritanos* (CPG 7725)
5. *Epistola Anastasii Apocrisiarii ad Theodosium Gangrensem* (CPG 7733),
6. *Hypomnesticon* (CPG 7968),
7. *Contra Constantinopolitanos* (CPG 7740).

Jak widać z tego zestawienia, mamy do czynienia z wydaniem krytycznym pism samego Maksyma: jego dyskusji i listów do swoich uczniów oraz pism jego uczniów, powstałych mniej więcej w tym samym czasie. Pisma te stanowią więc bardzo cenny przyczynek do poznania tego okresu sporów monoteleckich oraz okresu wygnania Maksyma Wyznawcy. We wstępie wydawcy przedstawiają okoliczności, w których te pisma powstały oraz podają ich datację. Niektóre z tych tekstów, jak list do mieszkańców Cagliari (4) istnieje tylko w przekładzie łacińskim Anastazego Bibliotekarza, kardynała żyjącego w połowie IX wieku, którego burzliwy życiorys oraz twórczość obszernie przedstawiają autorzy wstępu (ss. XXVI-XLI). Anastazy był płodnym tłumaczem dzieł hagiograficznych, historycznych i teologicznych. Tom ten więc nie tylko przynosi ważny materiał do poznania życia wielkiego teologa wczesnobyzantyńskiego i sporów teologicznych drugiej połowy VII w., ale stanowi równocześnie cenny przyczynek do recepcji dzieł greckich w Italii wczesnośredniowiecznych.